

HACI QADİR QƏDİRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVRDƏ NAXÇIVAN VƏ ÇEVİRƏSİNDƏ ETNİK- MƏDƏNİ MÜNASİBƏTLƏR

Ermənilər hər dəfə bir toplantı, yığıncaq keçirib özlərinin böyük bir coğrafiyanın ilkin sakinləri olduqlarını “sübüt etməyə” çalışırlar. Dəridən-qabıqdan çıxaraq, havadarlarını da işə salaraq, Dünya tufanından tutmuş xristianlaşmaya qədər, ondan sonrakı dövrlərdə bölgənin aborigen əhalisi olduqlarını iddia edirlər. Məsələn o həddə çatdırıblar ki, bu yөрələrin əhalisinin də mənşəcə erməni olduqlarını, islamlaşma ilə əlaqəli olaraq dinlərini, dillərini dəyişdirdiklərini söyləyirlər. Hər şeydən öncə tarixdə tanındıqları dövrdən günümüzə qədər hələ də qədim türk soylu, xüsusən xristianlaşmış və xristianlıqla bağlı olaraq zaman-zaman erməniləşmiş insanlar öz keçmişlərinə aid olanları bizlərdə axtarırlar. Uzun illərdir daşdığınız türk mənşəli soy adlarınıza-Köçəri-Köçəriyan, Ağa-bəy-Aqanbekiyan, Dəmirçi-Dəmirçiyan, Eyvaz-Eyvaziyan, Ağa-Ağayan, Bala-Balayan saymaqla bitməyəcək özünüza başçı, bayraqdar, ideoloq bildiyiniz minlərlə türk mənşəli soy adlarınıza baxıb görün, dəyişən kimdir? Diqqətlə baxılsa, qədim erməni tarixçisi adlananların böyük əksəriyyətinin «yan» sonluqlu soy adı ilə əlaqəsi yoxdur. Maraqlıdır ki, onların əsərlərindən istifadə edən və ya həmin əsərləri müasir erməni, rus dilinə çevirənlərin əksəriyyəti orijinalı vermirlər. Yəni məsələn istədikləri kimi şərh edirlər. Lakin bu əsərlərin böyük əksəriyyəti nisbətən reallığa yaxın vəziyyətdə Avropanın bir sıra ölkələrində, xüsusən Fransada fransız dilinə çevirilərək nəşr edilmişdir. Türk araşdırıcılarının qarşılıqlı tutuşdurmaları həmin nəşrlərin erməni müəlliflərinin rus və müasir erməni dillərinə tərcüməsindən xeyli fərqləndiyini göstərir. Orjinala yaxın olan belə məlumatlar M.F.Kırzioğlunun, Abdurrahman Kiçiyin və başqa müəlliflərin əsərlərində vardır. Ümumiyyətlə, Türkiyədə bu məsələ ilə əlaqəli geniş araşdırmalar aparılmışdır. Həmin tədqiqatların əksəriyyətində təkcə islamqədərkə dönmədə deyil, hətta xristianlaşmaya qədər və xristianlaşma zamanı Ermənistan adlanan bölgənin əsas aparıcı etnosunun türk boyları olduğu, “Ermənistan” termininin isə türkcə “Yuxarı Ellər” anlamına gəlidiyi çoxsaylı mənbələr əsasında sübut edilir. Burada, sonrakı dövrlərdə köçürülüb gətirilmə yolu ilə maskunlaşan haylara gəlincə, bütün tarixi mənbələr onların Anadoluya və yayıldıkları bu

bölgələrə gəlmə olduqlarını təsdiq edir. Bunun üçün özlərinin və havadarlarının müəllifləri olduqları "Narodı Kavkaza" (22, s. 443), "Vsemirnaya istoriya" (20, s. 139, 157) və onlarla digər mənbələrə baxsınlar, onda özlərinə də yaxşı bəlli olan qarışıq soylarını, hələ də müəmmalı olan Frakiyadan, Balkanların harasındansa gəldiklərini bir daha görürlər. Zaman keçdikcə kilsənin təsiri altında erməniləşən, lakin soy adını, məişət münasibətlərini, dualarında və öz aralarında ünsüyyət vasitəsi olan türk dilini qoruyub saxlayan türk boyları ilə qarışıqlar. Bəli, onların əksəriyyəti türk dilini gözəl bilirdilər. Bu, 1828-ci il və ondan sonrakı köçürmələrə qədər, hətta ondan sonrakı dövrlərdə də belə idi. Görəsən özləri ilə bağlı hay-həşir salanlar bu cəhətlərə fikir verirlərmə? İslamlaşmayaqədər bu coğrafiyada yaşayanların erməni olduqlarını iddia edəndə, nədən bunlara, on minlərlə yer adlarına, bəzən insan ayağı dəyə bilməyən dağa, dəreyə verilmiş türk kökənli sözlərə diqqət yetirmirlər? Üstəlik Ermənistan adlandırılan indiki ərazidəki toponimlərə baxsınlar. 1828-ci il Rus işğalından başlayaraq nə qədər dəyişdirlsələr də türk kökənli yer adlarını aradan qaldıra bilmirlər. İstər-istəməz düşünülməli olursan, əgər insanlar islamlaşma ilə dəyişiblərsə nədən bu bölgəni təbiətlə, ətraf aləmlə, hətta flora və faunası ilə bağlı adların hamısı türkcədir? Cavab aydındır. Çünki indi Ermənistan adlanan bölgə də daxil olmaqla tarixi Azərbaycan ərazisində yaşayanlar ta qədim zamanlardan, xalqın dili ilə desək, Nuh əyyamından türklərdir. İslamlaşma dövründə də buraların əhalisi türklər idi. Ərəb orduları Azərbaycana gələrkən burada türklərlə qarşılaşmışlar, onlarla döyüşmüşlər. Bu məsələdən bəhs edərək VIII-IX əsrin əvvəllərində yaşamış ərəb tarixçisi Əbu Məhəmməd Əbdülməlik ibn Hişam "Kitabül-tican fi mülk Himyər" əsərində yazır ki, xəlifə Müaviyə Azərbaycana yürüş etmiş sərkərdə Übeydə ibn Şəriyyə əl-Cürumidən Azərbaycan haqqında soruşduqda o cavab verir ki, ora türk torpağıdır. Onlar oraya cəmləşərək bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər(1, s. 68; 19, s.19). Əsərdə verilmiş təkmilləşmişlər ifadəsi Azərbaycan türklərinin vahid etnos kimi formalaşmaqla özünəməxsus etnik mədəniyyətə, dövlət qurumuna malik olduqlarını göstərir. Tanınmış türk tarixçisi Əhməd Zəki Vəldi Toğan "Azərbaycan" əsərində çoxsaylı mənbələrə söykənərək ərəblərin yürüşünə qədər Azərbaycanda aparıcı etnosun türk topluları olduğunu geniş şəkildə şərh etmişdir (3, s. 26-35). Tarixi mənbələrdə göstəriləyi kimi islamlaşmayaqədər biz necə vardıqsa eləcə də qaldıq, dinimizi dəyişsək də milli kimliyimizi dəyişmədik. Tarixi qaynaqlar da göstərir ki, biz buralarda sizlər yox ikən var idik. Bu bölgəyə xristianlığı da türklər gətirmiş, özləri qəbul etməklə yanaşı, digər etnik qruplar arasında da yaymışlar. Bu belə olmalı idi. Çünki tarixən Tək Tanrıçı olmuş türklər dövrünün mütərəqqi və səmavi dini Xristianlıqdan kənarında qala bilməzdilər. Unudulmamalıdır ki, söhbət islamlaşmayaqədərki dövrdən gedir. Bütün bu məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün bəzi məqamlara diqqət yönəltməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Biz yazını hazırlayarkən kiməsə cavab vermək fikrində olmamışıq. Sadəcə tarixi mənbələrdəki reallıqları göstərməyə çalışmışıq. Öncədən deyək ki, bir sıra Azərbaycan və digər ölkə-

lərin alimlərinin də sübut etdiyi kimi, bu ərazilərin ilkin sakinləri indiki Azərbaycan türklərinin ulu babaları-oğuz, qıpçaq, kuman, bulqar, kəngər, hun və s. türkləridir. Hansı dində olmalarına baxmayaraq onlar qədim türklər idi, islamdan öncəki Tək Tanrıçı, xristian-qriqoryan türklər. Bölli olduğu kimi, xəzər türklərinin müəyyən hissəsi yəhudi dinində idi. Yəni türklər bu regionda yayılmış hər üç səmavi dinin, həmçinin əski inanclar sisteminin daşıyıcısı idilər. İslamlaşmaya qədər onlar bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən indiki Ermənistan deyilən ərazidə də ilkin sakinlər idilər. Vaxtında xristian-qıpçaq mədəniyyətinə sahib çıxmamağımız bədnam qonşuların əl-qolunu daha da açdı. «Kitabi-Dədə Qorqud»da türklükləri açıq-aşkar bölli olan Qıpçaq Məlik, Şöklü Məlik, Qara Təkur, Qara Aslan Məlik və digərlərinin Oğuz elləri ilə mübarizə apardıklarını önzə çəkib onların soyuna gərəqli maraq göstərilməmişdir. Məgər eyni soydan və dindən olan türklər bir-biri ilə döyüşməmişlərmə? Çox təəssüf ki, zamanında müsəlman türkcülüyümüzə aludə ola-ola islamaqədərki inamlarımıza, dinimizə, xüsusən xristianlığa xor baxmışıq. Nəticədə «bu bizim tarix deyil, bu gün o dinin daşıyıcıları olan erməni və digərlərinin tarixidir» fikri formalaşdırılmışdır. Bizdən fərqli olaraq ermənilər bu məsələdən məharətlə istifadə edib qədim xristian-qıpçaq, daha dəqiq desək Qriqoryan qıpçaq türklərinə məxsus nə varsa özlərinə çıxmağa başladılar. O cümlədən tarixin müəyyən mərhələsində Albaniya tayfa birliyinə və dövlətinə məxsus hər şeyə əl qoydular. Bütün tarixi mənbələr saxtalaşdırıldı. Qriqoryanlıqla bağlı olaraq Alban, sonralar erməni əlifbası ilə qıpçaq türkcəsində yazılmış əsərlərin orijinalı yox edilib tərcümələri yayılmağa başladı. Bu məsələdən bəhs edərək türk tədqiqatçısı M.Sadi Koçaş 1990-cı ildə İstanbulda nəşr edilmiş "Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri" (kitab 1998-ci ildə Bakıda, Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir) kitabında yazır ki, erməni tarixi haqqında məlumat verən qədim əsərlərin əksəriyyəti erməni olmayan başqa millətlər tərəfindən yunan və başqa dillərdə yazılmış, bir-birini inkar edən yazılardır. Bu əsərlərin çoxunda sənədlərə deyil, mifoloji hekayələrə istinad edilir (16, s. 7).

Bir vaxtlar Keçəl dağda, Qanlı gölün ətrafında araşdırmalar apararkən Böyük Qəbirli, Kiçik Qəbirli, Matəm ağacı adlanan ərazilərdə türk soylarına məxsus yüzlərlə qəbirlər, daş qoç fiqurları, sənduqələr və digər qəbirüstü abidələr mövcud idi. Hələ bizdən əvvəl tanınmış arxeoloq, AMEA-nın müxbir üzvü V.Əliyev burada üzərində ərəb əlifbası ilə «Bulqar Bahadır» yazılan başdaşının estambını götürmüşdü. Həmin kiabənin prof. H.Səfərlı tərəfindən bir sıra tarixi mənbələrlə qarşılıqlı araşdırılması bulqarların Azərbaycan ərazisində, o cümlədən bu bölgədə miladdan öncə yaşadıklarını sübut edir. "Kitabi Dədə Qorqud"da, "Qazlıq qoca oğlu Yegnək" boyunda Yegnəkin yuxusunda bulqar ər gördüyündən və onu vurmaq istəyərkən dayısı Bəkdüz Əmən olduğunu söylədiyindən söhbət gedir (5, s. 112). Ümumiyyətlə, bulqar/bolqar etnonimi, onların türk mənşəli olması, m.ə. Azərbaycan ərazisində məskunlaşması, yerli türk toplumları ilə qaynayıb qarışması ilə bağlı tarixi mənbələrdə geniş məlumatlar

vardır. Onlar bir zamanlar Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsində hakim olmuş Vənənd Çarlığının tərkibinə daxil idilər.

1983-cü ildə biz orada material toplayarkən çoxlu qəbirüstü abidələr mövcud idi. Əlimizdə texniki vasitələrin olmaması, eyni zamanda gözlənilmədən bərana düşməyimiz, yerli dillə desək kor duman (kor çən) işləməyə imkan vermədi. O vaxt təhsillə bağlı olaraq Moskvaya qayıtmalı idim, yəni mən az müddət üçün Naxçıvana gəlmişdim. Bir il sonra qayıtdıqda oradakı daş qoç fiqurundan və digər qəbirüstü abidələrdən əsər-əlamət qalmamışdı. Ətrafdakı obalardan soruşduqda dedilər ki, həmin daşları ermənilər vertalyot vasitəsi ilə daşıdılar. Bu fikirləri verməkdə məqsədimiz ondan ibarətdir ki, 1828-ci ildən bu əraziyə köçürülən ermənilər yerli xalqa aid bütün maddi mədəniyyət abidələrini dağıtmağa, türk kimliyi ilə əlaqəli hər şeyi, hətta xristian türklərə aid yazılı qaynaqları, kitabələri də məhv etməyə çalışmışlar. Bu sistemli şəkildə həyata keçirilən siyasət idi.

Burada bir məsələyə xüsusilə toxunmaq yerinə düşərdi ki, bir sıra müəlliflər qıpçağı Oğuzdan ayırırlar ki, bu, tam yalnızdır. Yaxşı olar ki, həmin müəlliflər Oğuzlarla bağlı mənbələri dərinlən araşdırsınlar. Onda görələr ki, qıpçaq adlanan qola ad verən Oğuz xaqandır. Sadəcə olaraq Oğuzlardan ayrılan ilk qollardan biridir. Əbülqazi Bahadır Xanın 1660-cı ildə çiğatay türkcəsində yazılmış və dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilmiş "Şecere-i Terakime" əsərində bu ayrılma təqribən 5 min il bundan əvvəl əldə edilir (10, s.8-10). Tanınmış türk tarixçisi F.M.Kırzıoğlu bir neçə əsərində, xüsusən Yukarı Kür və Çoruk böylərində kıpçaklar (12), "Gence-Karabağ\Aran və Şirvandan oluşan Kuzey Azerbaycanda islam fethi öncəsi türklüyü tanıtan "Albanlar tarixi" (m.ə. IV-m.s. X yüz illər) üzərinə" (13) əsərlərində bu məsələdən bəhs edərək yazır ki, sonrakı mərhələlərdə Dəşti Qıpçaqda 3 min ilə qədər oturan qıpçaqlar cənub istiqamətində hərəkət edərək e.ə. VIII yüzillikdən yuxarı Kür, eradan əvvəl IV-II yüzilliklərdə Qərbi Azərbaycan, Doğu Anadolunun Qars, İqdir, Ərzurum yörlərinə yayılmış, tarixən bu ərazilərin ilkin sakinləri olan yerli türk etnosları ilə qaynayıb qarışmış, müxtəlif dövlət birliklərinin tərkibinə daxil olmuşlar. O cümlədən, Albaniyanın xristianlıqdan əvvəl və xristianlıq dönməsində aparıcı etnosu idilər. Qıpçaq türkləri ilə bağlı digər mənbələrlə bərabər Şeyx Nizaminin "İskəndərnamə"sində də geniş məlumat verilir. Poemada onların Dərbənddən şimalda yaşadığını göstərilir.

F.M.Kırzıoğlu yuxarıda göstərilən əsərlərində, həmçinin bir sıra qədim mənbələrə əsaslanaraq yazılmış "Dede Korkut Oğuznamələri" əsərində qıpçaq türklərinin Baqratidlər, Orbelilər hakimiyyətinin, həmçinin digər türklərlə birlikdə Arşakid // Arsaklı səltənətinin qurucuları olduqlarını bildirir (14, s. 4-5, 12-13).

Tarixdə özlərini xristianlığı ilk qəbul edən millət kimi göstərməyə çalışan ermənilər bu məsələdə də xristian türklərin, daha dəqiq desək, qriqoryan qıpçaqların mənəvi dəyərlərinə sahib çıxmağa çalışırlar. Bu işdə erməni kilsəsi

xüsusi rol oynayır. Lakin əldə olan geniş tarixi məlumatlar Qriqorun mənşəcə Arsaq olduğunu ortaya qoyur. Murad Adji “Evropa, tyurki, Velikaya Step” kitabında onun qıpçaq türkləri ilə doğma dildə danışaraq xristianlığın Qriqoryanlıq qolunu yaydığı göstərir (21, s. 285-286). Qriqoryan, vənənd, qıpçaq, bulqar türklərindən bəhs edən F.Kırzioğlu onların yayıldığı və Armeniya adlanan ərazinin türkcədə “Yuxarı Ellər” anlamına gəldiyini, Əziz Qriqorun, Vartan, Vardan adlı sərkərdələrin türklüyünü, erməni əlifbası adlanan əlifbanın yaradıcısı Əziz Mesropun türk soylu mamikonlular (erməniləşdirilmiş variantı Mami-konyan)dan olduğunu çox saylı mənbələr əsasında sübut edir (12, s. 35-36, 211-213, 257 və s.).

Ağqoyunlular tarixindən bəhs edən “Kitabi Diyarbekriyyə”dəki məlumatlara əsaslanan F.Kırzioğlu Ağqoyunluların nəsil şəcərəsinin Bayandır Xana dayandığını, həmin nəslin İslamdan öncə Göyçə gölü və Ələyöz dağı yaylalarında yaşamaqla xristian olduqlarını göstərir.

1471-ci ildə Əbu Bəkr-i Tihrani tərəfindən qələmə alınmış və 2001-ci ildə Ankarada türk dilində nəşr edilmiş “Kitabi Diyarbekriyyə” əsərində yazır ki, Bayandır xanın övladından Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin 29-cu arxa babası İlək Bəy Hz. İsa dinində xristian idi. Sonralar onun yurdunda (Naxçıvanda) olan Əlincə qalası qıpçaqların (qıpçaq türklərinin H.Q.) əlinə keçmişdir (9, s. 213). Bu məsələ ilə bağlı, yəni Əlincə qalasının xristian qıpçaqların (KDQ-da kafərin H.Q.) əlində olması ilə əlaqəli əvvəlki yazılarımızda, xüsusən Əshabi Kəhfliə bağlı kitabımızda geniş bəhs etmişik (4, s. 27-28).

Əbu Bəkr-i Tihrani kitabında göstərir ki, Uzun Həsənin 23-cü babası Sunqur bəy nəbilərin sonuncusu, peyğəmbərlərin əfəndisi Məhəmməd b. Abdullah b. Əbdül Mütəllib (Allahın salamu onun və ailəsinin üzərinə olsun) zamanında yaşadı. Tovhid dinində idi. Amma İslam dövləti gəlib onlara yetişməmişdi. Daima kafirlərlə savaşıb mücadilə edərdi. Çox sayda boya, əskərə (haşəm) və qəbiləyə sahib idi. Türküstanda 70 il əmirlik etdi. Oradan Qıpçaq çölünə gəldi, 20 il oranın yaylaq və qışlaqlarında dolaşdı. Ondən sonra Ələyöz və Göyçə Dənizi arasında yerləşdi. O sərhəd boyunda kafərlərlə savaşırdı (9, s. 26). Buradakı «kafərlər» ifadəsi bütpərəst və atəspərəst kəsimlərə aid edilməlidir. Çünki müəllif Tovhid dini deyərək xristianlığı nəzərdə tutur. Açıq yazılıb ki, hələ İslam bu ərazilərdə yayılmamışdı. Deməli, İslamdan əvvəl Naxçıvan da daxil olmaqla bu coğrafiyada aparıcı etnos türklər olmuşdur.

Müəllif hökmdarın 52-ci babası Bayandır xandan danışarkən qeyd edir ki, o padşahlığı sırasında İran, Turan, Misir, Şam, Frənk, Xata və Dəşdi Qıpçaq məmləkətlərini tamam aldı. Kiçik qardaşı Becankı Sayram şəhərinə hakim təyin edib, özü Qarabağ qışlaqlarına və Göyçə dəniz yaylaqlarına yerləşdi (9, s. 30). Müəllifin verdiyi soy şəcərəsindən bəlli olur ki, Bayandır xan Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin 6-cı nəvəsidir. Deməli, tarixin ilk çağlarından türklər Qarabağ-Göyçə gölü, Naxçıvan hüduqlarının ilkin sakinləridirlər. Onlar bu bölgələrdə xristianlıqdan min illər öncə yaşamışlar. Tarixi proseslərə diqqət verilsə, sonra-

kı dövrlərdə də Tək tanrılı olaraq xristianlığı da ilk qəbul etmiş və yaymışlar. Bütün bunlara əsaslanaraq görkəmli türk tarixçisi F.M.Kırzioğlu yazır: "Kiçik qardaşı Baçanakı Doğu ölkələrində idarəçi olaraq Sayram (Çimken / Espiçap) şəhərində hakim qoyan Bayındır Xan ordusu ilə Qarabağ qışlaqlarına və Göyçə dəniz (Göyçə gölü) yaylaqlarına gəldi. Burada "Ulu Dərnək toplayıb, Böyük toy" verdikdən və malını böldükdən sonra əəli ilə öldü". Buradakı Bayındır Xanın övladlarından Uzun Həsənin 29-cu babası İlək xan (Kitabi Diyarbəkiriyyədə 28-ci – H.Q.). Hz. İsa dinində (Qriqoryan xristian) idi. Bunun üç göbək torunu və Uzun Həsənin 25-ci arxa atası Sonqur bəy Həzrəti Məhəmmədin İslamı yaydığı çağda Ələngəz dağı ilə Göyçə gölü bölgəsində yaşayırdı. Onun yurdlarından olan (Naxçıvandakı) Əlinəcə qalası Xəlifə Hadi və Harunun zamanlarında (785-786-cı illərdə) Buluncan idarəsində gələn xəzərlərdən ibarət qıpçaqların əlinə keçmişdi.

Uzun Həsənin 5-ci arxa babası Pəhləvan bəy (əski atalar mülkündən) Əlinəcə qalasına hakim ikən Çingizli ordusunun Başbuğunu (1239) məğlub etmişdir (12, s. 213).

Tarixi varislik məsələlərini incələdikcə türklərin Ələngəz dərəsi-Dərələyəz, Gözəldərə, Göyçə gölü çevrəsi, ümumiyyətlə Qərbi Arpaçayın hüdudlarından tutmuş Naxçıvan da daxil olmaqla bütün Qərbi Azərbaycanın ən qədim sakinləri olduqları ortaya çıxır. Burada bir türk idarəçiliyi digərini əvəz etmiş, zaman-zaman şərqdən gələn yeni türklərlə qaynayıb qarışmışlar. Oğuz xaqanın övladlarının 24 boyundan formalaşan həmin ictimai-siyasi, hərbi qurumlar sonrakı inkişaf mərhələlərində müstəqil dövlətlər qurmaqla bəzən öz aralarında müharibələrə girişirdilər. Bu müharibələr əsasən siyasi hakimiyyət və ərazi uğrunda olsa da bir çox halda dini zəmində baş vermişdir. Xüsusən xristianlıq dönmində sasanilərlə baş verən müharibələrdə türklərin xristian ordularında fəal iştirakları bunu sübut edir.

Tarixi mənbələrə söykənərək F.Kırzioğlu yazır ki, Vanant-Bulqar boyları xristianların atasəpərəst iranlılarla apardıqları döyüşlərdə fəal iştirak etmişlər. 451-ci ildə Maku yaxınlığında baş vermiş Roma-İran döyüşündə 66 minlik xristian ordusunun dörd qolundan üçüncüsünə igid sərkərdə Vanantlı Tatul rəhbərlik edirdi (12, s. 36). Müəllif əsərində Ani-Qars yörəsindən başlamış Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edən qıpçaq, vənənd, kuman və digər türk toplularının qurduqları Vənənd çarlığından, onun bölgədə oynadığı roldan bəhs edir. Bütün bunlar regionda islamaşmadan çox öncə baş vermiş hadisələrdir ki, mayasında türklər dayanırlar. Təbii ki, hadisələr İslamdan əvvəl, Xristianlıq dönmində olduğundan buradakı türklər də Tək Tanrıçılıq dini olan Xristian dinində idilər. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, buradakı türklər IV yüzilliyin birinci yarısından başlayaraq xristianlığı qəbul etmiş və yaymışlar.

Ümumiyyətlə, bölgənin xristianlaşması, xristianlaşma ilə əlaqəli olaraq sonrakı mərhələlərdə türk kökənli qıpçaq, kuman, bulqar və digər topluların

erməniləşməsi məsələsi tarixşünaslığın qarşısında duran ciddi problemlərdəndir. Məsələnin gündəmə gətirilməsinin başlıca səbəblərindən biri də bəzi erməni tarixçilərinin guya buralardakı əhalinin xristian erməni olduğunu, islamlaşmadan sonra türkləşdiklərini iddia etmələridir. Biz yuxarıda bir sıra mənbələr əsasında, hələ belə iddiaların olmadığı, ermənilərin bir etnos kimi bölgədə görünmədikləri dövrdə türklərin burada yaşadıklarını, sonrakı mərhələdə xristianlığı qəbul edib yaydıqlarını göstərdik. Dinlə bağlı assimlə olunmağa gəlincə, buna ermənilər deyil, xristianlıqla əlaqəli olaraq türklər məruz qalmışlar. Bu məsələdən bəhs edərək tanınmış Türk tarixçisi, böyük türkoloq A.Zeki Velidi Toğan "Umumi Türk tarixinə giriş" əsərində yazır ki, bir sıra tarixi mənbələr erməni kralı adlanan Tiridadin və Ermənistanı xristianlaşdıran Qriqorun partlı, partların Arsaklı-Arşaklı, Arşaklıları da türk olduqlarını qəbul etməkdədirlər (7, s. 46-47).

Ümumiyyətlə, bu gün ermənilərin "Tarixi Ermənistan" adlandırdıqları ərazilərdə 428-ci ilə qədərki heç bir mənbədə qriqoryan erməni adı keçmir. Yaşar Kalafat tarixi qaynaqlara soykənərək "Kuzey Azərbaycan-Doğu Anadolu və Kuzey İrakta eski Türk dini izləri" əsərinin 35-ci səhifəsində yazır ki, bu gün özlərini erməni adlandıranların böyük bir qismi vaxtı ilə qriqoryanlaşmış türklərdir (18). Bu məsələ Əbdürrəhman Kiçiyin çoxsaylı tarixi mənbələrə, xüsusən fransız, ingilis, italyan dillərində nəşr edilmiş əsərlərə, həmçinin erməni dilindən tərcümə edilmiş mənbələrə əsaslanaraq yazdığı "Ermeni kilisesi ve türklər" əsərində daha geniş şəkildə verilmişdir (6). Əsərin V bölümü bu məsələyə həsr edilmişdir. Müəllif tutarlı faktlarla qriqoryan kilsəsinin türklər tərəfindən qurulduğunu, indi özlərini erməni adlandıranların böyük bir hissəsinin xristian türklər olduğunu sübut edir (7, s. 223-230). Erməni tarixçisi Davağyan Levon Panos "Türkiye ermenileri tarihi" əsərində yazır ki, türklərə məxsus adətlər, inanclar erməni kilsəsində hələ də qalmaqdadır (8, s. 62). Bu məsələ ilə əlaqəli mühacirətdə yaşamış Azərbaycan tarixçisi Mirzə Balanın 1951-ci ildə Ankarada nəşr edilmiş "Azərbaycan tarixində Türk Albaniya" əsərində dəyərli məlumatlar vardır. Əsərin 20-22-ci səhifələrində xristianlıqla bağlı olaraq türklərin erməniləşməsindən bəhs olunaraq yazılır ki, Ermənistan adlanan ərazidə əhalinin əksəriyyətini erməniləşmiş türklər təşkil edir (15). Bir məsələ xüsusi qeyd olunmalıdır ki, adı çəkilən əsərlərlə bərabər erməni-türk probleminə dair Türkiyədə çox sayda kitab nəşr edilmişdir.

M.Eroz 1983-cü ildə Ankarada nəşr edilmiş "Hiristyanlaşan türklər" əsərində Doğu Anadoluada bulqar, kuman, qıpçaq, avar, uz, peceneq türklərinin böyük bir bölümünün erməni kilsəsinə bağlı olduqlarını, onların türkcə danışdıqlarını, incillərinin türkcə olduğunu və ibadətlərini, dualarını türk dilində etdiklərini göstərir (11, s. 43-44).

Bu məsələlərlə bağlı Azərbaycanda da geniş araşdırmalar aparılmaqdadır. Həmin araşdırmalarda ermənilərin xristianlıqdan siyasi məqsədlə istifadə etdikləri, qriqoryanlığın tarixən onlarla əlaqəli olmadığı, Əziz Qriqorun mənsə-

cə türklərlə bağlılığı elmi şəkildə əsaslandırılır. Bu baxımdan Emin Arifin 2006-cı ildə nəşr edilmiş "Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti" adlı əsəri diqqəti cəlb edir. Əsərin "Xristianlıq, Erməni kilsəsi və terror" adlanan ikinci fəslinin böyük bir hissəsi bu məsələyə həsr edilmişdir (2, s. 40-61).

Beləliklə, çoxsaylı mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, tarixin bütün mərhələlərində, xüsusən islamlaşmaya qədər Naxçıvanın və onun ətrafında olan bölgənin əhalisi türk soylarından ibarət olmuş, islamlaşma ilə əlaqəli olaraq ermənilərin türkləşməsi deyil, əksinə xristianlaşma ilə bağlı olaraq türklərin bir hissəsinin erməniləşməsi baş vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 2007.
2. Emin Arif. Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı, 2006.
3. Əhməd Zəki Vəldi Toğan. Azərbaycan. Bakı, 2007.
4. Hacı Qadir Qədirzadə. Əshabi Kəhf: müqəddəslik, tarixilik və inamların gəzisi. Bakı, 2002.
5. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
6. Abdurrahman Küçük. Ermeni Kilsesi ve türkler (genişletilmiş 3 baskı) Ankara, 2009.
7. Ahmed Zeki Veldi Toğan. Umumi türk tarihine giriş. İstanbul, 1981 (3 baskı).
8. Davağyan Levon Ponos. Türkiye ermenileri tarihi. İstanbul, 2003.
9. Ebu Bekr-i Tihrani. Kitabı Diyarbekriyye. Ankara, 2001.
10. Ebülqazi Bahadır Han. Türklərin soy kütüğü (şecere-i terakime) Tercüman 1001 temel eser, s. 8-10.
11. Eroz M. Xristianlaşan türklər. Ankara, 1983, s. 43-44.
12. Kırzıoğlu M. Fahrettin Yukarı Kür və Çoruk boylarında kıpçaklar. Ankara, 1992.
13. Kırzıoğlu M. Fahrettin. Gence-Karabağ / Aran və Şirvandan oluşan Kuzey-Azerbaycanda islam fethi öncəsi türklüyü tanıtan "Albanlar tarihi" (M.Ö. IV- M.S. X yüz yıllar) üzerine. "XI Türk Tarih kongresi bildirileri" kitabından ayrışmasını. Ankara, 1994, s. 68.
14. Kırzıoğlu M. Fahrettin. Dede- Korkut Oğuznameleri. Ankara, 2000, s. 4-5, 12-13.
15. Mirza Bala. Azerbaycan tarihinde Türk Albaniya. Ankara, 1951, s. 20-22.
16. Recep Şahin. Tarih boyunca Türk idaresinin ermeni politikaları. İstanbul, 1988. s. 29-32.
17. Sadi Koçuş. Tarih boyunca ermeniler ve türk ermeni ilişkileri. Ankara, 1990 (1998-ci ildə Bakıda, Azərbaycan türkcəsində nəşr edilmişdir).
18. Yaşar Kalafat. Kuzey Azerbaycan- Doğu Anadolu ve Kuzey İrakda eski türk din izleri. Dini folklorik tabakalaşma Ankara, 1998, s. 35
19. Алиев С.С. Об Этногенезе азербайджанского народа. Баку, 1984.

20. Всемирная история в десяти томах. Том 2. М., 1956.
21. Мурад Аджи. Европа, тюрки, Великий Степ. М., 1998.
22. Народы Кавказа. 11 том. М., 1962.

Гаджи Гадир Гадирзаде

**ЭТНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ДОИСЛАМСКОМ
ПЕРИОДЕ В НАХЧЫВАНЕ И ВОКРУГ НЕГО**

В статье проанализированы этно-культурные процессы происходившие в Нахчыване и вокруг него в доисламском периоде. На основе многочисленных исторических материалов было выявлено, что эту территорию издревле населяли предки Азербайджанских тюрков и доисламском периоде они составляли основную часть населения.

Haji Kadir Kadirzade

**ETHNIC, CULTURAL ATTITUDES IN NAKHCHIVAN AND AROUND
IT UNTIL ISLAM**

In this article was researched ethnic, cultural attitudes in Nakhchivan and around it until Islam. It has been known on the basis of numerous historical sources that, primary inhabitants of this territory have been Azerbaijani Turks and they have amounted the vast majority of the population.